

Інна Ковальчук
(Чернівці)

Ольга Кройтор
(Чернівці)

ФОРМИ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ РОБОТИ УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКОВ

У статті висвітлені форми волонтерської роботи українських церков. Зокрема, автор, звертає увагу на те, що волонтерство як вид соціальної роботи сягає іще середини XIX століття. Зазначимо, що основними формами волонтерства є: благодійництво, юридична, психологічна, матеріальна допомога. Підкреслимо, що волонтери практикують також соціальну реабілітацію, соціальну допомогу, соціальну профілактику, оздоровчі заходи. В умовах війни волонтерська діяльність церкви допомагає багатьом внутрішньопереміщеним особам.

Ключові слова: волонтерство, соціальна допомога, соціальна профілактика, соціальна реабілітація, особа в складних життєвих обставинах.

The article highlights the forms of volunteer work of Ukrainian churches. In particular, the author draws attention to the fact that volunteering as a type of social work dates back to the mid-nineteenth century. The main forms of volunteering are charity, legal, psychological, and material assistance. They also practice social rehabilitation, social assistance, social prevention, and health activities. During the war, the church's volunteer activities helped many internally displaced persons.

Key words: volunteering, social assistance, social prevention, social rehabilitation, person in difficult life circumstances.

Актуальність проблеми. Волонтерська робота традиційних українських церков є складним явищем, що потребує вивчення на різних етапах розвитку цієї соціальної інституції та в розрізі розвитку різних соціальних формацій. Такий підхід дозволить сформулювати висновки про ключові ідеї соціальної допомоги, соціальної профілактики, соціальної реабілітації з боку церкви.

Ступінь наукової розробки проблеми. Соціальна робота традиційних українських церков була предметом вивчення ряду науковців. Серед них доцільно назвати таких: В. Єленський, А. Колодний, І. Богачевська, М. Маринович, С. Мартишин, М. Стрельбицький, М. Черенков, Ю. Чорноморець, Л. Филипович. Соціальну роботу церкви в контексті дослідження значення релігії та діяльності різних релігійних об'єднань висвітлювали також: В. Докаш, В. Лешан, В. Малик, В. Пержун.

Мета статті: висвітлити форми волонтерської роботи українських церков.

Виклад основного матеріалу. Найважливіший момент у соціальній роботі церков, що діють на території України ґрунтується на християнській любові, яка передбачає: любов до Бога та до ближнього. Як зазначає Д. С. Мартишин¹, з точки зору християнської теології, соціальна діяльність є невід'ємним елементом життя церкви. Священна місія церкви полягає не в притягненні та прив'язуванні до себе людей, а в її виході до світу, перебуванні разом із людьми в державі, родині, соціумі. Як підкреслює В. Малик, «Система уявлень про Бога, спасіння, трактування Святого Письма постійно змінюється. Це відбувається не тому, що мінливий Бог, а тому, що людський розум – недосконалий. Саме тому кожному християнинові необхідно докладати значних зусиль у розмірковуванні над Святим Письмом, досліджуючи Його в пошуках істини.

¹ Мартишин Д.С. Соціальне служіння церкви в контексті державотворення. Державне управління, удосконалення та розвиток. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/25.pdf (дата звернення 11.05.2024).

Заради цього збираються сучасні світські та християнські наукові конференції, круглі столи та інше»².

Сучасна церква як релігійна організація, на думку В. Докаша, єднає у собі релігійну свідомість і релігійний культ, але до них не зводяться³. В контексті цього вважаємо за доцільне розглянути які потенційні функції релігії втілюються у соціальній роботі та яке практичне втілення релігійної свідомості віруючої людини у волонтерській діяльності церков.

Зазначимо, що кожна церква реалізує свою діяльність через систему культів, обрядів, символізацію. Кожне з цих понять є складним за змістом та за структурою, тому виникає необхідність проводити дослідження волонтерської діяльності церкви, використовуючи комплексний, системний, текстологічний, підходи. Їхній зміст детально проаналізований С. Яремчуком⁴. Ми лише окреслимо деякі аспекти, що вважаємо важливими у контексті нашого аналізу. Поділяємо думку вченого, який звернув увагу, що комплексний підхід ґрунтується на принципах міждисциплінарної інтеграції та кооперації наукових знань. Усвідомленню зв'язків соціальної роботи церкви з іншими напрямками її діяльності сприяє системний підхід. Не меншу вагу в дослідженнях соціальної роботи церкви має текстологічний підхід, що ґрунтується на принципах загальної організаційної науки. Управлінський підхід в своїй основі опирається на такі поняття, як «організація» та «управління» Психологічний підхід передбачає з'ясування суті соціальної роботи церкви через аналіз характерних ознак релігійної свідомості, почуттів, емоцій, настроїв. Соціальна робота церкви відбиває характер взаємодії людей у рамках надання допомоги людям в складних життєвих обставинах. Ми переконані, що керівництво соціальними проектами церкви є складним процесом, що вимагає аналізу таких характеристик як мотивація, теоретична і практична підготовка, управлінська практика. В аналізі соціальної роботи церкви й волонтерства, зокрема, неможливо оминати увагою культурологічний підхід, який дозволяє вивчати конфесійні практики крізь призму церковної культури, що формується у процесі соціалізації людини. Динамічні характеристики волонтерської роботи церкви доцільно досліджувати як алгоритм: шляхи становлення, функціонування і розвитку, тобто, в рамках конкретно-історичного підходу. На нашу думку, в аналізі соціальної роботи церкви провідним є діяльнісний підхід. Змінюючи релігійну й соціальну реальність, суб'єкт змінює також свої переконання, цінності, ідеали. Таким чином, волонтерська робота церкви – багатогранна й багатовекторна сфера діяльності. Повний аналіз особливостей соціальної роботи церкви можна здійснити лише на міждисциплінарному фундаменті богословської науки.

Зазначимо, що у суспільстві, церкви, як відмічають науковці, реалізують свій вплив через функції, які вони виконують. На це якраз звертають увагу науковці, що вивчали і вивчають проблеми соціальної роботи в Україні та визначають шляхи покращення надання соціальних послуг: Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик, М. Галагузова, А. Мудрик, О. Пенішкевич. Досліджуючи соціальну роботу церкви вони пов'язують функції релігії з функціями церкви як осередка плекання релігійних ідей чи течій. Таким чином, церква, як втілення ключових ідей певної релігії, виконує світоглядну, ілюзорно-компенсаторну духовну, комунікативну, регулятивну, виховну, інтегруючу, правову, політичну, історичну, економічну, ціннісно-орієнтаційну, благодійну, гносеологічну, психотерапевтичну, соціалізуючу, функції. Реалізація на практиці цих функцій формує світогляд лідерів волонтерського церковного руху, сприяє наснаженню вірян до благодійництва й допомоги, співучасті у житті інших людей.

Реалізація зазначених функції релігії в контексті соціальної роботи і волонтерської діяльності, зокрема, сприяє виконанню завдань соціальної допомоги, соціальної профілактики, соціальної реабілітації, соціальної корекції, соціалізації особистості, забезпечує поширення

² Малик В. Теоретичні рефлексії про богослов'я як наукову реальність. *Буковинський богословський вісник* 2023. № 1. С. 8.

³ Докаш В. Загальне релігієзнавство. 2012. Чернівці : Наші книги, 784 с.

⁴ Яремчук С. С. Організаційні та інституційні трансформації конфесійних практик у сучасному українському соціумі : дис. ... докт. наук. 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. Київ, 2021. 506 с.

релігійного вчення на практиці, сприяє консолідації суспільства, його морально-духовному катарсису.

В умовах російсько-української війни ілюзорно-компенсаторна функція релігії і церкви як виразника ідеї конкретної релігії найкраще розкривається в контексті есхатологічного вчення. На думку В. Докаша, есхатологічне вчення церкви вселяє у віруючу людину надію на загробне життя і на реалізацію такого оманливого у реальному житті принципу «справедливості», про що велася мова ще у великих реформаторів церкви – М. Лютера та Ж. Кальвіна⁵. Таким чином, пояснення священниками й пасторами змісту Біблії надає віруючій людині впевненості в тому, що вона після Другого приходу Христа знайде блаженство замість земного страждання. Тому «надзавданням» кожного, хто читає Біблію, є постійна молитва й очікування справедливого суда. Разом з тим, церква через релігію дає людині надію, що саме їй під силу преодоліти хворобу чи соціальну аномалію свого розвитку і вона починає боротися. Отже, ілюзорно-компенсаторна функція релігії виконує роль втішувальної чи психотерапевтичної. У соціальній волонтерській роботі в хоспісах, військових шпиталях саме релігійне вчення церкви, надає тим, хто увірував, силу боротися з хворобою, наслідками поранення під час війни, і перемагати їх. Людина починає вірити у зцілення по вірі та свою достоїнність Божої ласки як наприклад у зцілення Лазаря, оздоровлення дівчинки купця, прозріння сліпого, чуда щодо Петра і Павла, вигнання злих духів з біснுவатих. У контексті цього актуальною видається думка П. Тілліха⁶, який назвав сліпу віру людини у бажане для неї, принципом прийняття на віру, зцілення вірою. Так виникає віра у те, що не можна досягнути людським пізнанням. Відомий психотерапевт К. Юнг звернув увагу, що саме віра людини в надприродний потенціал релігії у багатьох випадках є трампліном перемоги над хворобою⁷.

Церква сприяє формуванню не лише релігійних переконань, але й формує світогляд людини. Чимало періодичних християнських видань, розміщують на своїх сторінках не лише статті духовно-релігійного характеру, але й цікаві матеріали, присвячені проблемам сімейного життя, цікавинки з розвитку тваринного і рослинного світу, відомості книг рекордів, новини спорту та інше. Таким чином, кожен передплатник і читач журналу має можливість пізнати нове, використати його в житті, зростати духовно і морально, щоб стати гідним волонтерського звання.

Розуміння нами *соціальної* функції релігії передбачає усвідомлення кожною особистістю настанов церкви про необхідність дотримання суспільних норм життя, та прилучення її до норм життя суспільства. Церква завжди сприяла регулюванню соціальних взаємин між людьми шляхом допомоги в'язням, полоненим, закликала до любові, прощення та милосердя, виступала проти насильства та війни.

Французький соціолог Е. Дюркгейм зазначив, що релігія – це соціальний феномен, виразник суспільного життя людей. Релігія конкретної церкви регулює взаємини між людьми. Через накладення табу на окремі, визначені законодавчо і традиційно на рівні церкви правила поведінки людини релігія вводить у життя певне внутрішнє впорядкування. Шляхом впровадження загальних та часткових, культурних та організаційних обмежень, які підкріплені системою заходів, спонуканням, заохоченням, схваленням, стимулюванням віруючої людини церква регулює відносини людей у суспільстві⁸. Значний внесок в розвиток соціології релігії зробили такі вчені, як М. Вебер Г. Зіммель, Т. Парсонс, Т. Лукман, Р. Бель. На думку М. Вебера, релігія є основою системи цінностей і норм, які надають сенсу і значення поведінці і способу

⁵ Докаш В. Кінець світу: еволюція протестантської інтерпретації. Чернівці, 2007. 543 с.

⁶ Бодак В. Теологія культури» протестантизму. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle> (дата звернення: 12.05.2024).

⁷ Юнг К. Чи вірите в Бога? Я не вірю, я знаю. URL: <https://citasotfera.top/karl-gustav-yung/> (дата звернення: 12.05.2024).

⁸ Дюркгейм про релігію і ритуали. URL: http://politics.ellib.org.ua/pages-13010.html#google_vignette (дата звернення 11.05.2024).

мислення кожного індивіда, кожної соціальної групи, сприяючи таким чином індивідуальній самореалізації⁹.

Устрій церкви як соціальної інституції сприяє інтеграції віруючих, не зважаючи на етнічні чи національні кордони навколо церкви, так зване – єднання «братів і сестер» у Христі. Важливе місце у соціальній волонтерській роботі займає врахування компенсаційної функції релігії, яка полягає у здатності релігії гармонізувати інтелектуальний, психічний, емоційний стани людини. Тобто, віра людини в ту чи іншу релігію сприяє стабілізації психічного самопочуття особистості.

Світові релігії мають великий ареол поширення, для підтримання зав'язків віруючі люди спілкуються між собою. Таким чином, комунікаційна функція релігії сприяє реалізації культурної та державотворчої функції. Міжцерковна комунікація, у свою чергу, поєднує як вербальні, так і невербальні мовні засоби. Зовнішній вигляд, міміка, жести, часто на підсвідомому рівні впливають на людину. У римо і греко-католицькій церквах невербальна комунікація втілена у скульптурних орнаментах та скульптурах, що втілюють образи божественних осіб. Така символіка створює можливість видимого розрізнення комунікаційних систем християнських конфесій. У православних символічного значення набуває ікона, а у протестантизмі - малюнок. Взаємовпливи різних культур мають вияв у новому рівні культурного поступу того народу, якому належить церква. Компенсаційна функція релігії постає як процес зняття в трансцендентному вимірі життєво важливих суперечностей і проблем людського буття. Натомість комунікаційна функція пов'язана із регулятивною. Усі складові комунікаційної функції релігії нерозривно пов'язані із такими допоміжними соціальними функціями як культууроформуюча та культурозберігаюча, адже релігія є невід'ємною частиною загальнолюдської культури.

Необхідними якостями волонтера, що здійснює соціальну роботу є доброта, милосердя, емпатійність, щирість, працьовитість. Саме на них звертає увагу Біблія. Тому морально-духовний потенціал релігії є неоціненним. Мораль, за такого розкладу є різновидом саме імперативно-ціннісної свідомості. Релігійний ідеал, відповідно як наставник є вищою й абсолютною моральною цінністю.

Таким чином, довгостроковий і понадситуаційний, інтегративний характер цінностей, що складають поняття «людська культура» надає їм особливої ролі у процесі соціальної роботи в цілому й волонтерської роботи як її частини, спонукають до вироблення шляхів, засобів і методів їх формування. У цьому контексті моральна або, як зазначає О. Пенішкевич, ціннісно-аксіологічна функція релігії реалізується на тому, що ця форма людської свідомості володіє певним набором моральних принципів, які є частиною її релігійного одкровення. Кожен член церкви, який займається волонтерською роботою має покликання до такої роботи, він добре усвідомлює, що важливість і розвиток волонтерства можуть бути захистом своїй державі та церкві. Побудований на цій основі світогляд волонтера зумовлює служіння: Богові та своїй нації. При цьому Бог виступає як абсолютна Правда, Краса, Справедливість, а нація як спільнота, в якій абсолютні вартості мають втілитися. Такий підхід, на думку Г. Ващенко, буде найвищою метою соціального виховання¹⁰.

Витоки волонтерської діяльності доцільно розглядати з середини XIX століття. Саме після створення земств благодійність поєднує у собі релігійний обов'язок і суспільно-громадську діяльність. Поступово утверджується філантропічна діяльність, яка вітається в багатьох привілейованих колах. На території Буковини (к. XIX – поч. XX ст.), волонтерська робота церкви мала форми: громадської допомоги, опіки, благодійництва з осередками серед церков і монастирів. Проте після Жовтневої революції отримавши тавро «соціального явища буржуазного суспільства» вона занепадає аж до кінця XX століття. Сьогодні практика волонтерства

⁹ Вебер М. Господарська етика світових релігій. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs15.htm> (дата звернення 11.05.2024).

¹⁰ Ващенко Г. Виховання волі і характеру. Ч. 2. Боффало-Мюнхен : Видавництво Спілки української молоді, 1957. 270 с.

є звичним явищем не лише для церков, але й для суспільства в цілому. Разом з тим, ми маємо справу з явищем, яке, як зазначають В. Титаренко Л. Филипович, стало відповіддю реалізації Закону України «Про свободу совісті і релігійних переконань», який спричинив ...«вихід Церков у публічний простір, суттєве посилення авторитету релігійних очільників, священників, лідерів біля релігійних організацій, появу новітніх форм самоорганізації віруючих. А з іншого боку, наявним стало загострення протиріч всередині самих церковних структур на різних її рівнях: між формальними і реальними релігійними лідерами, між офіційною позицією Церкви і особистим вибором священників і мирян, між самим кліром і мирянами тощо»¹¹.

Провідною характеристикою волонтерства в українських церквах є те, що воно ініціюється не стільки з ініціативи віруючих прихожан, скільки з боку церковного керівництва. Але члени церкви достатньо мотивовані для такої діяльності. Волонтерство у церквах в умовах війни включає два елементи: матеріальна допомога та моральна підтримка. Матеріальна допомога виявляється у пожертвах коштів, допомозі людям з інвалідністю, пенсіонерам, малозабезпеченим, тим, хто перебуває в складних життєвих обставинах.

Моральна підтримка виявляється в психологічному консультуванні інших людей, в формуванні в особистості віри в те, що про неї піклуються, вона цінна, любима й неповторна. Завдання церковного волонтерства полягає у переведенні християнських етичних переконань у русло конкретних дій задля удосконалення людини та світу. Лідери волонтерського руху проводять лекції та семінари, пропонують літературу психологічного змісту для допомоги людині в пошуках самої себе. Також завдяки зусиллям волонтерів працюють дискусійні клуби, організовані радіо – та телепередачі морально-духовного спрямування, практикується проведення конференцій. Тематикою таких заходів є: основи щасливої сім'ї та шлюбу, здоровий спосіб життя, пошуки сенсу земного існування тощо.

Волонтерство церкви здійснюється також і через асоціації та товариства християн. Ці структури організують заходи, на яких пропагують відповідальне ставлення до життя, важливість благодійництва, а лідери реальним прикладом свого життя підтверджують декларовані ідеї.

Важливим напрямом волонтерства церкви є благодійництво, в основі якого лежить біблійний принцип милосердя. Благодійництво волонтерів спрямоване на піклування про дітей сиріт в створених церковних сиротинцях підтримку людей похилого віку, відкриття безкоштовних їдалень, роздачу їжі на вулицях, допомога одягом та іншими речами, оздоровлення дітей в дитячих таборах відпочинку, санаторіях, відкриття дитячих майданчиків. Проводять церкви волонтерську роботу також з ув'язненими людьми групи ризику: алкозалежними та наркозалежними. Така робота носить комплексний характер – надання психологічної, матеріальної підтримки. Волонтерська робота з внутрішньопереміщеними особами особливо складна. Вона передбачає надання юридичної, матеріальної, гуманітарної, консультативної, психологічної допомоги.

На особливу увагу заслуговує жіноче служіння. Основна мета якого сприяти жінкам в оцінці їхніх стосунків з Богом, розвивати духовне материнство і наставництво. Сучасна церква змагає до того, щоб зробити духовно-моральні настанови змістом соціальної реальності кожного віруючого. Зазначимо, що сучасна волонтерська діяльність різних церков регулюється з боку держави прийнятим у 1991 р. Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації». У документі зазначалося, що кожна релігійна організація має право здійснювати благодійницьку діяльність і милосердя, як самостійно так і через громадські фонди та організації. Також мова йшла про те, що благодійна діяльність церкви може здійснюватися у різних формах¹².

У контексті аналізу волонтерства як виду соціальної роботи, доречно загадати думку А. Колодного, що Україна потребує конструктивного діалогу різних конфесій, згуртування

¹¹ Титаренко В., Филипович Л. Публічна політика і публічна релігія в парадигмі релігійної свободи. URL: [Journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/797924](https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/797924) (дата звернення 11.05.2024).

¹² Закон України. Про свободу совісті та релігійні організації. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/> (дата звернення 11.05.2024).

навколо спільних духовних цінностей, пошук нових моделей розбудови держави й громадянського суспільства. Саме соціальне християнське служіння ближньому, розвинута соціальна робота релігійних громад здатні об'єднати християнські конфесії на фундаменті милосердя, благодійництва, церковної комунікації. Мова йде про роль соціального служіння церкви у зміцненні цілісності держави та проведенні всебічної модернізації країни із збереженням релігійної самобутності й унікальності усіх конфесій¹³.

Висновки. Волонтерство у церкві в умовах сьогодення є вагомим соціальним явищем. Жвава робота у цьому напрямі сприяє тому, що з часом, завдяки міжнародній співпраці та розвитку напрацювань вітчизняної практики, форми і методи волонтерства будуть доповнюватися новими видами співпраці як всередині церков так і на міжнародному рівні. Волонтерство сприяє поширенню духовності, формуванню цінностей громадянського суспільства внаслідок налагодження міжконфесійної та міжрелігійної співпраці, взаємодії з іншими соціальними інститутами. Аналіз форм і методів волонтерства вказує на постійний прогрес у розширенні сфер волонтерського служіння та удосконаленні його методів.

Важливим напрямом волонтерської діяльності церков є взаємодія з інститутами громадянського суспільства задля відродження і розвитку традицій християнської благодійності та милосердя.

Список використаної літератури:

1. Бодак В. Теологія культури» протестантизму. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/> (дата звернення: 12.05.2024).
2. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. Ч. 2. Бoffало-Мюнхен : Видавництво Спільки української молоді, 1957. 270 с.
3. Вебер М. Господарська етика світових релігій. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs15.htm> (дата звернення 11.05.2024).
4. Докаш В. Загальне релігієзнавство. Чернівці : Наші книги, 2012. 784 с.
5. Докаш В. Кінець світу: еволюція протестантської інтерпретації. Чернівці, 2007. 543 с.
6. Дюркгейм про релігію і ритуали. URL:http://politics.ellib.org.ua/pages-13010.html#google_vignette (дата звернення 11.05.2024).
7. Закон України. Про свободу совісті та релігійні організації. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення 11.05.2024).
8. Інституційні процеси конфесійного життя світу й України : колективна монографія / за редакцією професора А. Колодного. Київ : УАР, 2015. 384 с.
9. Малик В. Теоретичні рефлексії про богослов'я як наукову реальність. *Буковинський богословський вісник*. 2023. № 1. С. 8.
10. Мартишин Д.С. Соціальне служіння церкви в контексті державотворення. *Державне управління, удосконалення та розвиток*. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/12_2018/25.pdf (дата звернення 11.05.2024).
11. Титаренко В., Филипович Л. Публічна політика і публічна релігія в парадигмі релігійної свободи. URL: Journals.indexcopernicus.com/ (дата звернення 11.05.2024).
12. Юнг К. Чи вірите в Бога? Я не вірю, я знаю. URL: <https://citasfera.top/karl-gustav-yung/> (дата звернення: 12.05.2024).
13. Яремчук С. С. Організаційні та інституційні трансформації конфесійних практик у сучасному українському соціумі : дис. ... докт. наук. : 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. Київ, 2021. 506 с.

References:

1. Bodak V. Teolohiia kultury" protestantyzmu [Theology of Protestant Culture]. Availab at: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/> (in Ukrainian).
2. Vashchenko H. (1957). Vykhovannia voli i kharakteru [Education of will and character]. Ch. 2. Boffalo-Miunkhen : Vydavnytstvo Spilky ukrainskoi molodi (in Ukrainian).

¹³ Інституційні процеси конфесійного життя світу й України : колективна монографія / за редакцією професора А. Колодного. Київ : УАР, 2015. 384 с.

3. Veber M. Hospodarska etyka svitovykh religii [Economic ethics of world religions]. Availab at: <http://litopys.org.ua/weber/wbs15.htm>. (in Ukrainian).
4. Dokash V. (2012). Zahalne relihiieznavstvo [General religious studies]. 2012. Chernivtsi: Nashi knyhy (in Ukrainian).
5. Dokash V. (2007). Kinets svitu: evoliutsiia protestantskoi interpretatsii [The end of the world: the evolution of the Protestant interpretation]. Chernivtsi (in Ukrainian).
6. Diurkheim pro relihiu i rytualy [Durkheim on religion and rituals.]. Availab at:http://politics.ellib.org.ua/pages-13010.html#google_vignette (in Ukrainian).
7. Zakon Ukrainy. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii [Law of Ukraine. On Freedom of Conscience and Religious Organizations.]. Availab at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/> (in Ukrainian).
8. Instytutsiini protsesy konfesiinoho zhyttia svitu y Ukrainy (2015). (in Ukraine). [Institutional processes of confessional life in the world and Ukraine]. Kolektyvna monohrafiia. Za redaktsiieiu profesora A. Kolodnoho. K.: UAR (in Ukrainian).
9. Malyk V. (2023). Teoretychni refleksii pro bohoslovia yak naukovu realnist. Bukovynskyi bohoslovskyi visnyk № 1 (in Ukrainian).
10. Martyshyn D.S. Sotsialne sluzhinnia tserkvy v konteksti derzhavotvorennia [The social ministry of the church in the context of state-building.]. Derzhavne upravlinnia, udoskonalennia ta rozvytok. Availab at: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/25.pdf (in Ukrainian).
11. Tytarenko V., Fylypovych L. Publichna polityka i publichna relihiia v paradyhmi relihiinoi svobody [Public Policy and Public Religion in the Paradigm of Religious Freedom]. Availab at: Journals.indexcopernicus.com/ (in Ukrainian).
12. Iunh K. Chy viryete v Boha? Ya ne viriu, ya znaiu.[Do you believe in God? I do not believe, I know]. URL: <https://citasfera.top/karl-gustav-yung> (in Ukrainian).
13. Iaremchuk S. S. (2021). Orhanizatsiini ta instytutsiini transformatsii konfesiinykh praktyk u suchasnomu ukrainskomu sotsiumi [Organizational and Institutional Transformations of Confessional Practices in Contemporary Ukrainian Society]. Doctor's thesis. 22.00.04 – spetsialni ta haluzevi sotsiologhii. K. (in Ukrainian).